

Könyvismertetés.

A gyermek vallása.

(Kisérlet a katechétika módszertanának valláslélektani megalapozására. Theol. magántanári dolgozatul írta *Imre Lajos* ref. lelkész. Hódmezővásárhely, 1912.)

Külföldön pedagógusok és teológusok egész tömege foglalkozik állandóan a vallásos nevelés és tanítás kérdésével, mert élénken érzik a helyzet súlyosságát, érzik, hogy a mai állapoton sürgősen és gyökeresen segíteni kell, ha el akarják kerülni, hogy az egyház alapjaiban rendüljön meg. Ennek a szükségnek érzete teremtette meg a múlt év nyarán Jénában a Bund für Reform des Religionsunterrichts c. szövetséget, mely közös irányba igyekszik összeolvasztani azt a sokféle törekvést, melyet eddig a különböző német államokban létrejött ily célú egyesületek¹ és folyóiratok provokáltak. Nálunk azonban, ahol a viszonyok e téren még sokkal rosszabbak, meglehetősen csend uralkodik. Egyedül a belmissziói mozgalmakkal kapcsolatosan hallunk valamit erről a témáról, de akkor is inkább a család és iskola vallásos nevelésének kiegészítéséről, mintsem annak gyökeres magjavításáról folyik a szó. Bizonyára nem azért van ez így, mintha nem éreznénk nagyon sokan, különösen, akik foglalkoztunk vagy foglalkozunk vallástanítással, a mai állapotoknak a protestantizmus szempontjából erkölcsi lehetetlenségét és nem látnánk azt a veszedelmet, mely egyházunkat fenyegeti, ha gyermekeink és ifjaink lelkét szinte tervszerűleg idegenítjük el a vallástól. Úgy hiszem, nem tévedek, ha annak a véleményemnek adok kifejezést, hogy a főök egyháztársadalmi életünknek az a szerencsétlen berendezkedése, mellyel az ilyen dolgokat és az azokban való intézkedést könnyű lélekkel rábizzuk a nehézkesen mozgó és mindennemű újítást elsősorban anyagi szempontból megbíráló hivatalos testületeinkre, hatóságainkra, mi pedig, mint akiknek semmi sem fáj, nyugodt lelkiismerettel vonulunk vissza egy képzelt világba s ha a való élet itt-ott mégis besurran hozzánk, sietünk azt a formalizmus rideg békóiba szorítani. Nem szatirikusan, csak szomorúan jellemző tényként említem itt fel, hogy valamelyik egyházmegyénk (valahol a felső Tisza tájékán) idén ősszel a közgyűlés előtt tartott lelkészi értekezletén mai állapotaink között nem talált sürgősebb és fontosabb tárgyalni valót, mint azt, hogy hétköznap vegyünk-e fel palástot vagy ne?

A vallásos nevelés kérdésével is így vagyunk. Nem gondolunk arra, hogy a kérdést tudományosan megalapozzuk, meg-

vitassuk, hanem egészen egyszerűen ráhagyjuk a dolgot felsőbb hatóságainkra, megnyugodva boldogan abban, hogy amit azok bölcsesége jónak talál, az valóban jó is lesz. Csak a legnagyobb örömmel üdvözölhetünk azért minden olyan munkát, mely lándzsát törve, a modern vallásos nevelés mellett a kérdés elméleti megalapozását munkálja. Enélkül minden intézkedés csak kapkodás és félrendszer szabály lehet, amint ezt élénken illusztrálják a konvent tantervreformáló kísérletei is. Rá kell azért erélyesen mutatni a sebekre. Nem szabad megelégedni azzal, hogy szépségfiastrommal elleplezzük azokat, hanem sürgetni kell a gyökeres gyógyítást és meg is kell mutatni annak a módját.

Az úgynevezett orthodoxia a maga dogmatikus vallástánításával teljesen csődöt mondott. Ennek természetszerűleg be kellett következnie attól a pillanattól fogva, amikor a protestantizmus talajáról való teljes lesiklással a vallást tanítani akarta, a katolikus egyház példájára reánehazodván az egyház tekintélyének egész súlyával az önértékű egyéniséggé fejlődni még csak kezdő gyermeki lélekre. Ezen az állásponton van Imre Lajos is, kinek könyvével foglalkozni kívánunk. Igen helyesen látja e veszélyes állásponttól való megváltást abban, hogy a katechetikát, mint a pedagógia egyik részét fogjuk fel, amivel együtt jár az, hogy „a katechézist, mely eddig vallástánítás néven és jelleggel szerepelt, a vallásos nevelés tudományának tekintjük (5. o.).“ Fejtegetéseit, melyek Böhm K. filozófiáján nyugszanak, a tárgy körének és a módszer kérdésének megállapítása után három részre osztja: az első a vallásos tudat fejlődését és a gyermek lelkét vizsgálja, a második a gyermek vallását lélektani úton, végül a harmadik ezek alapján a katechétika módszertanának alapelveit adja.

Az alapvető részben a vallás szerepét igyekeznek megállapítani az emberi szellemben és a történelem folyamán. Mellözve az orthodox kijelentési elméleteket, elsősorban a pszichológiai kísérleteket veszi kritika alá, ide számítva a biologizmust is. Elismerve a racionalizmus érdemeit, rámutat annak hamis pszichológiájába rejlő hibáira. Áttérve az érzelemfilozófiai irányra Niebergallt igyekszik cáfolni az érzelem, majd a harmadik irány egyik jellegzetes képviselőjét, Pfenningsdorft az akarat túlbecsülése miatt. Megemlíti végül a Bergson metafizikai filozófiáján alapuló új irányt, kimutatva, hogy ennek magyar követője, Szász Béla, helytelenül kapcsolja össze a Freud-féle psychoanalízist Bergson intuitiójával. A világos és tartalmas fejtegetések bővebb taglalásába ehelyütt nem bocsátkozunk, csupán annyit óhajtunk megjegyezni, hogy szerettük volna, ha szerző kevesebb ridegséggel és több megértéssel viseltetnék Niebergall iránt, továbbá, ha nagyobb érdeklődéssel fordulva a tudatlan felé, több időt és helyet fordított volna annak vizsgálatára. A tudattalan elemek felett Breuer, Freud, Jung stb. psychoanalitikai kutatásainak eredményei után sem a vallásos jelenségeknek, sem a gyermek

lelki életének a vizsgálatánál egyszerűen napirendre nem térhetünk.

A történeti, közelebből szociológiai irányok módszereinek, a biológiai evolucionizmusnak és a néppszichológiai vizsgálatoknak hiányairól szólva, végül a pneumatológia útján igyekszik helyes eredményre jutni, mely a régi dualizmussal szakítva azt tanítja, hogy az ember egység és pedig, mint egység: szellemiség. Az önmagát megvalósító év az öntét, ennek megvalósulása az önfentartás. Ha a hiánykielégedés helyes pótlék megtalálása által történik, az a megváltás. Az öntét célja a kielégedés, mely kettős, az ösztön és az öntudat kielégedése. Ezt az állapotot nevezzük szeretetnek. Ezen az úton találjuk meg a vallás alapjait is. Az öntudat megalkotván a világgépet, ennek célját és okát keresi. A prociált cél és ok szerepel a vallásban, mint istenfogalom. Mikor azután az ember a megalkotott világgépet értékeli, belép a vallás az axiológia terére. Vallásának és ideáljának hordozója mindenki saját maga. „Minden egyes ember saját maga alkotja meg a világát, vallásos világnézetét és saját maga szabja meg az útát a kielégedés, megváltás, vallásos nyelven üdvösség felé (24. o).“ A theológia feladata a szentséges értékelőjének, tehát az igaz, jó és szép értékei summításának elemzése. A történelem folyamán az elemzés különbözősége szerint különböző irányok jöttek létre: 1. dogmatizmus vagy érzéki realizmus; 2. racionalizmus vagy értelmi realizmus; 3. pietizmus; 4. a subiectiv idealizmus theológiája, az axiológiai theologia.

Áttérve a gyermeklélektan alapelemeinek meghatározására, visszautasítja a kísérleti lélektant, mint önálló tudományt, igyekezzén kimutatni, hogy a belső megfigyelést ez sem nélkülözheti s így ellentétbe jut saját elveivel. A gyermektanulmányozás tárgya nem a felnőttel teljesen ellenkező vagy legalább tőle különböző gyermek, hanem az emberi öntét, amint magát kifejti. A kísérleti lélektan megfigyelései, csak az egyes lelki tevékenységek jelentkezésére és nem lényegére vonatkoznak. Épen ezért újból a pneumatológiához fordul s végig kísérve az öntét kifejlését a pete fejlődésétől fogva, az emberi szellem fejlődését három korszakra osztja: első az érzéki tendencia kora, hol a fiziológiai funkciók viszik a főszerepet, értékelése a hedonizmus, második az értelmi tendencia, a fantázia kora, alaphangja a sexuális ösztöné, értékelése az utilizmus, harmadik az önmagát és tevékenységeit szemlélő ész tendenciája. Végül a kísérleteknek és adatoknak jelentőséget tulajdonít az egyes gyermeknél a nevelő, de nem a pszichológia szempontjából. Megállapítja ezután, hogy vallás, mint hittételek rendszere vagy mint világnézet a gyermekben nem kereshető. A vallás a szellem önnylvánítása, tehát a szellem fejlődésével fejlődik és tisztul.

A pszichológiai részben szól a vallásról, mint értelmi működéstről az érzéki tendencia korában, mikor a gyermek vallása tisztán a meseszertű dolgokra vonatkozik. Lassanként kialakul a

gyermek előtt az ok és célviszony hálózata, majol az átmeneti fokon kialakul előtte az otthon fogalma s kb. 12—14 éves korában belép az értelmi tendencia korába. A vallásos képzetek eleinte szegényesek, míg végre a fejlődő értelem a világot egységnek tudja felfogni s okkeresése legfelsőbb fokán eljut, ha esetleg más elnevezés alatt is, az Isten fogalmára. Döntő befolyást gyakorol itt a sexuális ösztön, melynek azonban kimerítőbb s az előbbi korba is visszanyúló fejtegetését szerettük volna látni. Az újabb kísérleti, különösen a psychoanalitikai kutatások nyilvánvalóvá tették, hogy a sexuális ösztönrel sokkal nagyobb mértékben kell számolnunk, mint eddig szokás volt, még pedig nemcsak a pubertás korától fogva, hanem már a kisebb gyermekkorban is.

Az önértékű vallásosság foka teljes tisztaságában már nem tartozik a gyermek életkorába, de azért már itt is találkozunk az erkölcsi értékeléssel, mint átmeneti fokkal, mikor szabadulni kezd a fantázia uralmától és az utilizmustól s lassanként az ész tendenciájának befolyása alá kerül. Szerző az érzéki tendencia fokának vallásos szempontból igen kis jelentőséget tulajdonít s a mesemotivumokat nem vizsgálja elég behatóan. Az erre következő átmeneti (9—12 éves) korban pedig megfontolt ítélés oly mértékben még alig mutakozhatik, mint szerző állítja. A Kabisch és saját maga által is tapasztalt eseteket nem tartom eléggé ellenőrizetteknek. A magam tapasztalatai és kísérletei alapján a gyermekeknek a bibliai történetekre vonatkozó kételkedő kérdéseit többé-kevésbé környezetük által suggeráltaknak tartom.

A vallás, mint érzelem az első fokon lassan kezd kialakulni, még pedig először a félelem formájában, tehát nem épen vallásosan. A szülők nevelő hatása alatt tágulnak a vallásos ismeretek. Az istenfogalom a családi tekintély elvévé lesz s ha ennek motívuma a bizalom, megtörténik a fokozatos átmenet a szeretetre, mely már az értelmi tendenció fokát jellemzi. Ez az érzelmi vagy az értelmi elem túlsúlya szerint a mystica vagy pedig a jogi istenfogalom korszaka. Igen fontos jelenség itt a megtérés, mely kb. a pubertás korához csatlakozik. Intellektuális alakját az jellemzi, hogy az illető kételkedésből szabadul ki, sexuális alakját pedig nyomasztó büntudat és bűnbánat. A depresszióban levő öntudat a folyamat alatt explózió által felszabadul, önfentartási szempontból a bűnbocsánat, értékelési szempontból a kegyelem állapotába jut, az Istentől való elhagyatottság érzéséből az Istennel való egység érzése: üdvösség lesz. Kívánatos lett volna, ha szerző munkájának sokszor túlságos tömörsége mellett is a lélektani igazoláson kívül foglalkozott volna e folyamat jelentőségével és hatásának erejével, valamint azokkal a veszélyekkel, melyeket a mesterségesen, sőt olykor erőszakosan előidézett megtérések ill. megtérítési kísérletek magukban rejtjenek. Lehet, hogy saját megfigyeléseinek a hiányossága gátolta meg ebben, mert valóban általános tapasztalatot erősít meg Richert

véleménye, hogy a mi ifjaink életében a megtérés nem játszik oly szerepet, mint az amerikai milieuban, melyre Starbuck megfigyelései vonatkoznak. A Starbuck által összeállított percentuális táblázat bizonyítja azonban, hogy mint általában e kor mindenemű lelki funkciójánál, a megtérésnél is a szexuális ösztön játssza a főszerepet, ami igazolja ezt a nézetemet, hogy erre az öntudat kifejtésének a vizsgálatánál nagyobb súlyt kellett volna fektetni.

Az értelmi tendencia korának végén egyetemes világképpel és egyetemes istenfogalommal együtt a bizalom, boldogság érzelme uralkodik. Megindul az átmenet az észrendencia fokára a mindjebb előtérbe lépő nemességi értékelés hajlandósága által, mely után a társadalmi tekintélytől felszabadult értelem reájut világa és saját maga önértékére. E legmagasabb fok uralkodó eszménye a szentség. E világ annyiban lesz szent, amennyiben a világot értékelő ész maga az.

A vallás, mint cselekvés az érzelmi tendencia fokán, mikor a gyermek világos vallásos képzetekkel még nem rendelkezik, a félelem előidézte reflexben nyilvánul (vallástörténetben áldozatok, gyermekeknek alkudozások). Mint pótlóképek a hagyomány és szokás jelentenek, melyek ereje igen nagy. Az otthon jelentőségének kialakulása által megkezdődik az átmenet a következő fokra, hol leköszönt a formák uralma. Az egész uralma. Az egész kor alaphangulata a formalizmus. A kötelességet nem a saját belső követelménye, hanem a societas sanktionálja. A vallástörténetben az értelmi tendenciák fokán keletkeznek az egyházak és itt különbségül a világkép és istenfogalom különbségén, gyakorlatilag bizonyos formák különbségén nyugszik. Ezen a fokon lesz a vallás, mint szociális tényező, a gyermek lelkében döntő faktorrá, amiben ismét jelentős szerepe van a szexuális ösztönnek. Az észrendencia fokának, mint az értékelés legmagasabb fokának jellemzője a szabadság, ellentétben az előbbi fok formalizmusával. Alapelvét a keresztyénség alapelve: Isten szellem, fejezi ki s kultusza egy élet, mely e szellemiség szentségének megvalósításában folyik le.

Az eddigi megállapítások alapján építi fel szerző a katechétikai részt. A vallás a legfelsőbb fokon axiológiai tény. Minden önértékű személyiség vallásos is. A nevelésnek mint axiológiai tudománynak célja az embert az önértékű személyiség fokára emelni. Minden nevelés, mely erre törekszik, egyúttal vallásos nevelés és minden vallás, mely a legmagasabb fokra törekszik, egyúttal nevelés is. Peabody mondja: „a vallás első célja az, hogy kivonjon a fejletlen élet zavaros indokai és küzdő vágyai közül egy öntudatos megszentelődésbe, mely a képességnek, ellenállásnak, kezdeményezésnek és erőnek új tudatává válik“. A vallásos nevelésnek két alapelve van. Az egyik meghatározza a célt, az önértékű vallásos személyiség alapvonásait, a másik a módszert, a fejlődő vallásos személyiség kifejlésének módját és eszközét. Ami a vallásos nevelés és vallástanítás viszonyát illeti,

a vallástanítás csak egyik része a vallásos nevelésnek, melyet azonban értékessé nem az tesz, ha élő lexikonokat produkál, hanem, ha eminenter nevelés.

A vallásos nevelés anyagának rendszere cím alatt (86—90. o.) tömör és jellemző előadásban tünteti fel a ker. hitrendszer egyes fázisainak kialakulását. Vizsgálatának eredményét így foglalja össze: „Vizsgáltuk, hogy a vallásos nevelés célja hogyan változott meg egyes korokban és láttunk három fokot. Az érzéki tendencia fokán a Jézus személyéről és életének eseményeiről indul meg a mythológizálás; e kor a csodás történetek és mythosok kora. Az értelmi tendencia teljes kifejlődésében a keresztyénség a sociális körbe lép be, egyházat alkot, hitrendszert képez ki és csodálatraméltó leikeseddel veti bele magát ennek propagálásába sociális kategóriák (állam, szerzetrendek), intézmények (iskolák) és egyének által (tudományostéren). A harmadik az önérték foka, hol rájut a keresztyénség lényegének, az önmagában értékes személyiségnek tudatára, innen nézi, sőt értékeli a symbolumokat a bennük rejlő jelentés, a társadalmi intézményeket a bennük megnyilvánuló elv szerint. Mindez tehát nemcsak a keresztyénségnek, hanem az emberiségnek története, az értékelő és folytonos fejlődésének menete, mely a vallásos nevelés anyagának leghelyesebb rendszerét is látszik adni épen azért, mert a gyermek fejlődő szellemiségével megegyezik (90. o.)“.

Az anyag beosztására vonatkozó főbb nézeteket ismertetve, Paulsen és Pfleiderer nézetéhez csatlakozik, hogy t. i. ebben a történelmi szempont legyen az irányadó. Nem tesz különbséget a család és az iskola vallásos nevelése között s ehhez képest a tananyagot így osztja be: a) mesék kora, a 3—4 évben inkább állatmesék, a 4—5. évben népmesék, hősmondák, népregék, melyekben egy személyiségben nyilvánuljon meg az erkölcsi tanulság; b) az ószövetségi fok (népiskola I—III.): első évben népmesei jellegű elbeszélések összefüggés nélkül egy személyiség kidomborításával, második évben a világ teremtéséről, pusztai szervezkedésről stb. szóló elbeszélések vallásos theológiai háttérünkkel, harmadik évben pedig próféták, királyok következnek. c) Az újszövetségi fok (népiskola IV—VI.) első évben adja Jézus életét Péter vallomásáig, második évben Jézus paraboláit és beszédeit, harmadik évben Jézus életét egészen az előbbiektől ismétlésével és az apostolok működésének megemlékezésével. E három kor az érzéki tendencia fokát és az átmenetet képviseli. Az értelmi tendencia fokának első kora a gyermek hőskora, anyaga a ker. egyház története a reformációig jellemrajzok alakjában, hol az u. n. eretnokségek története sem elvetendő. A második a sociális korszak, anyaga a ker. egyház mint egység. Az előbbiektől áttekintése után az egyház története a reformációtól, szervezete, jelentősége, sákramentomai. Ez a konfirmáció kora, melyet Paulsen is a 15—16. évre kíván helyezni. Az észrendencia korának első fokán tárgyaljuk a vallástörténelmet, melynek eredményeképpen

megállapítjuk a Jézus személyiségének örök vonásait, ez a ker. hittan. A második fokon az egyháztörténeten keresztül jutunk el hozzá, ki ma is mint cél áll előttünk és ez adja a ker. erkölcsstan törvényeit.

Az anyag helyes földolgozásának és átadásának feltétele a gyermek ismerete. A nevelőnek minden egyes gyermeket ismernie kell. Az érzéki tendencia vagyis a bibliai történetek fokán a módszer kizárólag a szemléltetés, az elbeszélésekben, a személyiségre helyezendő a súly. Az értelmi tendencia vagy egyházt. fokon a módszer szemléltető, de rá kell mutatni az eszmék harcára, a személyiségek belső világára. Ebben a korban a vallásos nevelésre irányuló egyesületek alakítása jogosult, de szem előtt tartandó, hogy ezekben a személyiség nevelése a cél. Ennek a kornak a végén az ifjú előtt tisztán áll világa s ezért szerző ide a 16—17. évre kívánja tenni a konfirmációt, amit feltétlenül csak helyeselnünk lehet. Mert gyakorlatilag bármily nehéz legyen is ez ifjúságunk vallásos nevelésének már szervezetlensége, sőt hiánya miatt, ez nem ok arra, hogy e fontos cselekmény értékét illuzóriussá tegyük.

Az észrendencia fokát az önértékű vallásosság jellemzi. Az egyén e fokon szigorúan tudományos tárgyalásmód által megérti, hogy amit eddig nevelőtől nyert, formájában lehet mulandó, de tartalmában örök. A vallástörténelmen keresztül eljut a ker. értékelés abszolút voltához, amivel adva van a ker. hittan. Azután végig vezetjük a protestantizmus történetén, az orthodoxia, pietizmus, racionalizmus korán, megismertetjük vele Schleiermarchert, Haeckelt, Nietzschét, a materializmust, de elfogulatlanul s úgy, hogy ő ítéljen. És ekkor az ifjú meg fogja érteni, mit kell cselekednie, mint önértékű személyiségnek s ez lesz a ker. erkölcsstan alapvetése.

„Igy neveljük igaz keresztyénné és igaz protestánssá a gyermeket. Lehet, hogy nem hódol vakon az egyháznak és nem nyugszik bele abba, hogy lelkiismerete fölött az legyen a legfelsőbb forum, de ha protestáns egyházzal van szó, az egyháznak ez célja nem is lehet. A mi meggyőződésünk szerint az egyház csak létforma, csak eszköz, melynek értékét csak a személyiség adja. De ez a személyiség csak addig maradhat annak keretén belül, míg az szabadságát és önértékét szociális formáknak nem akarja alája rendelni (107. o.)“.

Talán kissé hosszasan foglalkoztunk e munkával s nem mindenütt mutattunk rá tévedéseire. Ám, ha fejtegetései ellen itt-ott tehetünk is kifogásokat, a földologban egyetértünk vele. Vallásos nevelésünk sürgős reformokat kíván. Parancsolóan követeli ezt az egyháznak, mint vallási intézménynek nevelői kötelessége, de létfentartása is. Örömmel kell fogadnunk azért minden olyan munkát, mely komoly tudományos alapon foglalkozik e kérdéssel és csak sajnálnunk lehet, hogy szerző e mun-

káját, mint magántanári értekezést forgalomba nem bocsátja. Ezért is szükségesnek tartottam fejtegetéseinek részletesebb ismertetését.

Vincze Sándor.

Das kirchliche Leben Schottlands von Lic. dr. Otto Dibelius.
— A „*Studien zur praktischen Theologie*“ sorozat 5 köt. 2 füzete.
A. Töpelmann Giessen. 7 M.

A „*Studien zur praktischen Theologie*“ című sorozatban, amelyet Eger, Schian és Clemen adnak ki, értékes könyvet jelent meg a praktika theologia köréből. Schleiermacher a praktika theológiát a theol. tudományok koronájának nevezte. Szerinte a theol. tudományok másik két része a gyökér és a törzs (scientificus és historiai), amelyek arra szolgálnak, hogy a koronát elégséges nedvvel, növelő erővel lássák el. A modern praktika theologia igyekszik kitüntetett helyzetéhez méltó munkát végezni. Haladása, növekedése lépést tart a gyökér és a törzs erősbödésével. És ami fő, újabb időben a theoriák klasszikus földjén, a német protestáns keresztyénség körében is közvetlen kapcsolatokot keres a reális étellel.

A mult évben elhunyt *Drews* volt legagilisabb szószólója annak az elvnek, hogy a praktika theologia egyik legnélkülözhetetlenebb segédtudománya az u. n. *Kirchenkunde*, vagyis az egyházak mai helyzetének alapos ismerete. Mert hiszen a praktika theologia e nélkül valami olyan levegőben lóggó, theoriákon nyargaló, nem sok haszonnal járó studium. A praktika theológiának *reformáló* célja van, ideálokat tűz ki, de ennek „sine qua non“-ja az, hogy ismerjük meg a ténylegest, azt, ami van. Így adott *Drews* egy egész értékes sorozatot, amely az egyes német tartományegyházak beható ismertetését tartalmazza.

Ebben a sorozatban, amelyről szó van, a szerkesztők olyan könyveket is adnak, amelyek odaállítják a német theologus elé a nagy zászlóvivő külföldi protestáns egyházak egész életét.

Érthető érdeklődéssel vettem kezembe Lic. dr. *Dibelius Ottonak* könyvét, amelyben a *skót* egyházi életet ismerteti. Mondhatom, nagy élvezettel olvastam ezt a könyvet, amelynek szerzője igazán objektív szemmel és valódi német alapossággal figyelte meg a *skót* egyházi élet minden mozzanatát.

Előszavában mondja, hogy nem kicsinyes részleteket, nem fényképet, hanem a jellegzetes vonásokat feltüntetni óhajtó *festményt* akar könyvében adni; azt a szellemet igyekszik olvasói elé állítani, amely az aránylag kis *skót* nemzet körében sajátos és megragadó egyszerű életet termelt. Ez a feladat pompásan sikerült a szerzőnek, mert könyvét, azt hiszem, még a *skótok* is haszonnal és élvezettel olvashatják.

Az első fejezetben adja a történelmi *előzmények* rövid, megkapó ismertetését. Ismerteti a *skót* népet, annak rövid történetét és rámutat különösen arra, hogy mily nagy befolyással

volt ennek fejlődésére, nagygyátételére a protestáns-kálvinista keresztyénség, amely ott, miután a 16. és 17. században megvívta a maga kemény, győzelmes harcait, a legtisztábban érvényesíthette egyéni, társadalmi és nemzeti élet fejlesztő hatásait. Reámutat különösen arra, mily nagy jelentőségű eset a skót nemzet életére az, hogy *Chalmers* és a többi nagy férfiak példája és működése folytán az egyházi életet elernyesztő u. n. „*moderatismus*“ vereséget szenvedett és a nagy *disruptio* (1843) következtében az intenzív egyházi, illetve *gyülekezeti* élet a maga teljességében megindulhatott. A széttagolás egyik eredménye az volt, hogy a régi nagy, kellő gondozás nélküli parochiák kisebb gyülekezetekre oszoltak, amelyek így igazán „élő“, munkás gyülekezetekké lehettek.

Legnagyobb érdeklődéssel a könyv V. fejezete felé fordulunk, mert ebben adja az éles szemű szerző a gyülekezeti élet ismertetését. „A kálvinizmus büszkesége“, így szól, — a gyülekezet szervezése és a kálvinista világban Skócia a gyülekezeti élet klasszikus földje.

Azok, akik ott valamelyik egyház körében gyülekezeti közösségbe tömörülnek, nemcsak *nevezik* magukat gyülekezetnek, hanem valósággal átérzik és megvalósítják annak az egyesülésnek a *követelményeit*. Skóciában nincsenek parochiális gyülekezetek; t. i. nagyobb városokban nem a területek és kerületek szerint történik a beosztás, ott mindenki tetszése csatlakozik valamely gyülekezethez. Ez a „személyes gyülekezet“ (Personal Gemeinde). Ennek persze megvan a maga árnyoldala, de megvan az a jó hatása, hogy ez az önkéntes csatlakozás teljes odaadásra, részvételre és munkára *kötelez*. Gondos és sokoldalú életre mutat reá a szerző könyvében.

Egy táblázatban feltünteteti egy glasgowi népesebb gyülekezet munkaprogramját és rámutat arra, hogy ott mennyi alkalmas segítség sorakozik a lelkipásztor köré a gyülekezetre bízott széleskörű lelkigondozási szolgálat végzésére. Nem passzív, hanem aktív gyülekezetek *élén áll* ott a lelkipásztor; mindenki vállal és végez a neki adott charisma szerint munkát. Nem pap- és prédikációt kritizáló, hanem Istenért és az egyházért dolgozni is óhajtó emberek tömörülnek ott gyülekezetté.

Innen van azután az, hogy Skóciában úgy a bel-, mint a külmiszióknak hordozói első sorban az egyes egyházak, illetve a bennük lévő gyülekezetek. Minden gyülekezet maga gondoskodik a gyermekekről, ifjakról és általában arról, hogy a gyülekezet minden rendű és rangú tagja hallhassa Isten igéjét, és ha kell, érezze az egyház segítő kezét. Minden gyülekezet folytat *befelé* és ahol erre szükség van, *kifelé* irányuló evangelizáló és u. n. *szociális*, vagyis charitatív munkát. Minden városi gyülekezetnek megvan a maga miszionáriusa, sokszor theologusok, akik egy-egy sötétebb városrészben evangelizálnak. Épen azért ott nincs olyan nagy ellentét a belmissió és az egyház között, mint aminővel

sokszor találkozunk a német protestantizmus körében és nem nem egy esetben nálunk is.

Igy van ez kicsinyben és nagyban is. Skóciában magok az *egyházak* a *külmisszió* organumai. Minden nagyobb egyház végez külmissziói munkát. Hogy a misszió és általában az egyházi ügyek iránt mily nagy az érdeklődés, annak egy kiváló bizonyítéka az, hogy pl. a skót szabad egyház körében megjelenő lapnak, a „Missionary Record“-nek mintegy háromszázezer (!) előfizetője van, pedig az úrvacsorával élők száma körülbelül ötszázezer.

Az élénk gyülekezeti életnek egy másik kézzel fogható bizonyítéka az egyháznak budgetje. A skót államegyház tagjainak száma (úrvacsorával élők) hétszázezer; évi bevétel több mint tizenkét millió korona. A skót egyesült egyháznak (félmillió úrvacsorával élő) pedig évi kiadásaira mintegy huszonöt millió korona fedezete van önkéntes úton begyűlt bevételeiben.

De ezenkívül élvezetesen és behatóan tárgyalja a szerző a skót egyházak szervezetét, az istentiszteleti rendtartásokat, a különböző theologiai irányzatokat, hitvallást, szóval a skót egyházi élet *összes* megnyilvánulását, és végül az utolsó fejezetben a látottakból levonható tanulságokat.

Németországban is erős munka folyik arra nézve, hogy a gyülekezeti élet elevenebbé legyen. Ismerjük a mult évben 80. évét betöltött *Sulze* törekvéseit a „*Gemeindeprinzip*“ érvényesülése érdekében. Dibelius is azzal az intéssel fejezi be szép és tanulságos könyvét, hogy a német protestáns keresztyénség életének fellendülésére nézve egyik legfontosabb teendő: úgy rendezni a gyülekezetet, hogy ezek körében az intenzív pasztorális gondviselés lehetővé tétessék. Természetesen ő is első sorban a nagy *városi parochiákra* gondol, amelyek nagyságuknál, berendezésük-nél fogva nem végezhetnek beható, eredményes munkát.

Elő gyülekezetek! ez a cél, és ezek a skótoknál a lehetőségek szerint szinte ideális állapotban meg is vannak. és a szép kép, amelyet a szerző ezeknek életéről adott, bizonyára sokaknak lelkére inspirálólag hatott az ideál megvalósítására irányuló munkában.

B. Pap István.

Lic. E. Fr. Fischer (Pfarrer) Das Gottesproblem. Grundlegung einer Theorie der christlich-religiösen Gotteserkenntnis. Leipzig. A. Deichertsche Verlagsbuchhandlung (Werner Scholl) 1913. (VIII. és 286 l. 8.) Ára 7 mk (= 8.40 K).

„Az isten problémája,“ könyvünknek tárgya, a theológiában természetesen a kérdések kérdese. Az isten létének bizonyossága vagyis az a kérdés: van-e isten és ha van, honnan tudom, hogy van, az a mi problémánk veleje. Régebbi időben általában hitték, ma is még egyesek azon a nézeten vannak, hogy isten létezéséről való meggyőződésünk gondolkodásunkon azaz azon alapszik, hogy észszerű okok, gondolkodásbeli következtetések alapján győző-

dünk meg arról, hogy isten van. Ezen nézetről, melyet intellectualismusnak neveznek, azt is mondhatjuk, hogy a hitet azonosítja az egyéb tudományokban is szereplő u. n. theoretikus tudással. Azt lehet mondani, hogy, problémánk megoldását célzó más kísérleteket nem tekintve legtöbben, akik a mi időnkben, kérdésünkkel foglalkozunk, a hitet a tudástól lényegileg megkülönböztetik és e különbség alapját az ember akaratának valamilyen szerepében keresik. A vallásos tapasztalat vagy általában a hit, az értékelés értéktételeivel stb. lehet isten létezéséről való meggyőződésünknek alapja.

Ezen fontos kérdésben akar a mi könyvünk szerzője is állást foglalni. Azonban — mint könyve előszavában meg is mondja — a fentnevezett műben a problémákra vonatkozó fejtegetéseknek csak első részével van dolgunk. Még pedig — miután a szerző csak a keresztyén istenhittel akar foglalkozni, amely az isten kijelentésével és itt főleg a Jézus Krisztus történeti személyével áll szoros kapcsolatban —, az istenben való hitnek ezen szerinte érzelmi észrevételünk alá eső alapjával akar foglalkozni. Azonban a természetes kijelentésen alapuló s isten létezését bizonyító észbeli következtetésekkel sincs szerzőnknek dolga könyvében. Az itt tekintetbe jövő elméleti istenismeret nem alkotja könyvünk tárgyát, hanem a szent írásban foglalt kijelentés, illetőleg annak középpontját alkotó Jézus Krisztus történetében fellelhető oly események sora, melyek az istenismerettel vonatkozásban vannak. Ily események Jézus létezése, bűnnélkülisége, csodái és feltámadása. Ezekről akarja bebizonyítani, hogy a róluk való meggyőződésünk teljesen elméleti úton, a történeti tudomány segítségével alapítható meg. S nyomban hozzá is fog Jézus létezésének történeti úton való bizonyításához s szembeszáll Kalthoff, Drews, Jensen Jézus létezését tagadó állításaival (16. skk. 1.) Ugyanígy mutatja ki Jézus emberfelettségét (20. skk. 1.) bűnnélküliségét (38. skk. 1.) feltámadásának (53. skk. 1.) s csodáinak (69. skk. 1.) hitelességét, mindenütt súlyt helyezve arra, hogy megállapításaiban semmiféle „hit“ vagy „tapasztalat“ nem játszik szerepet, hanem egyedül az elméleti történeti gondolkodás vezérli. Azt állítja szerzőnk, hogy fejtegetéseivel „auf dem Granit des geschichtlichen. vorurteilslosen, theoretischen Urteils“ áll (88. l.). Hogy ily ítéleteket igazaknak elismerjük, nem szükséges, . . . hogy mint „hívók“ a keresztyén vallásnak hívei legyünk. Ennyiben intellektualisztikus az ő álláspontja.

Ezen alapvető fejtegetései után aztán szerzőnk kritika tárgyává teszi Ihmelsnek (104—188. l.), Kaftan Gyulának (189—222 l.) és Häringnek (223—259. l.) idevágó eltérő nézeteit, akik nemcsak általában az istenben való hitünknek, hanem Jézus élete fent nevezett mozzanatainak hitelességéről való meggyőződésünknek alapját is nagyobb-kisebb mértékben nem — elméleti, gyakorlati okokban látják s így az intellektualizmus ellenfelei. A történeti kutatás jelentőségét ezen theologusok sem veszik semmibe, amint

Fischer is hangsúlyozva elismeri, de míg az szerzőnk szerint egyedül minden gyakorlati szempont érvényesítése nélkül jön tekintetbe, addig ellenfelei ebben nem értenek vele egyet. Szerzőnk — mondhatni — nagy ügyességgel és éles elműséggel puhatalja ki ellenfelei fejtegetéseinek gyengéit a nélkül, hogy velük igazságtalanul bánna. De azért még sem hisszük, hogy egészben igaza volna. Nézetünk szerint a szerző és nevezett theologusok álláspontja különbségének oka a történeti módszer hatalmáról táplált különböző felfogásban rejlik. És itt mi is kénytelenek vagyunk állást foglalni szerzőnk ellen, mert meggyőződésünk, hogy könyve első részében található fejtegetéseinek eredménye egyáltalán nem csak a történeti módszer alkalmazásán fordul meg. Ellenkezőleg azt hisszük, hogy pl. Jézus csodái, feltámadása hitelességének megállapításában a szerző gyakorlati hite is érvényesült, amit abból is láthatni, hogy sok történész nem fogja az ő eredményei helyességét elismerni. S ha szerzőnk pl. szemünkre veti, hogy a tudomány nevében nem lehet a csoda lehetősége ellen protestálni (70. l. jz.), úgy mi igazat adunk neki ebben, de ellenfelei bizonyára azt fogják mondani, hogy ő sem jogosult a tudomány nevében a csoda lehetőségét kimutatni. Szóval, ha bizonyos mértékben szerzőnknek törekvéseit honorálhatjuk is és fejtegetéseiből tanultunk is, de álláspontját teljesen magunkévá nem tehetjük.

A továbbiakban aztán szerzőnk oly theologusokkal foglalkozik, akik az ő nézetéhez hasonló állásponton vannak (Luthardt, Wrede, Kunze, Kaftan T.), míg az ő vele legrokonabb lelkületű König E. felfogásának túlzásait elutasítja. Egy rövid befejezésben szerzőnk összefoglalja fejtegetései eredményét és itt mint fejtegetései folyamán is sokszor utal arra, hogy az istenről való ismeretünknek könyvében hangsúlyozott elméleti megalapozása mellett elismeri annak pszichológiai és metaphysikai alapjait is. Szerzőnk könyvéből igen sokat tanulhatunk, csak kár, hogy nagy-kiterjedésű fejtegetései a problémának csak egy oldalát, egy szempontját ölelik fel, de ebbe aztán beható s erélyes gondolkodással igyekeznek behatolni és az olvasót bevezetni. Azért a könyv tanulmányozását minden érdeklődőnek melegen ajánlhatjuk.

Dr. Daxer György.